

Ойматова Нилуфар Миржамоловна,
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика
институти эркин тадқиқотчиси

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

УЎК: 373.5

ОЙМАТОВА Н.М. УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

Мақолада Алишер Навоий ижодини умумий ўрта таълим мактабларида ўқитилиши ва бу жараёндаги муаммо ва ечимлар борасида фикр юритилди. Ўқитишнинг самарали усувлари тавсия этилди. Ўқувчиларни маълумотлар базаси билан таништириш мақсадида тавсия этилаётган методларнинг самарадорлиги кўрсатиб берилди. Шунингдек, ўқитиш методикасига доир таклиф ва тавсиялар берилди.

Таянч сўз ва тушунчалар: концептуал, методологик, услубий, бадиият, хронокросс, жанр, кластер, кроссворд.

ОЙМАТОВА Н.М. КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛИШЕРА НАВОИ В СРЕДНЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В статье рассматриваются вопросы преподавания творчества Алишера Навои в средних общеобразовательных школах, а также проблемы в этом процессе и их решения. Рекомендуются эффективные методы обучения. Эффективность предложенных методов будет продемонстрирована с целью ознакомления студентов с базой данных. Также даются предложения и рекомендации по методам обучения.

Ключевые слова и понятия: концептуальный, методологический, стилистический, художественность, хронокросс, жанр, кластер, кроссворд,

ОЙМАТОВА Н.М. THE CONCEPTUAL BASIS OF LEARNING ALISHER NAVAI'S WORKS AT SECONDARY SCHOOLS

In the article Alisher Navai's work at secondary schools teaching and the problems and solutions in the process are discussed. Effective teaching methods are recommended. The effectiveness of the proposed methods are demonstrated in order to familiarise students with the database. Furthermore, suggestions and recommendations on teaching methods are also given.

Key words and concepts: conceptual, methodological, stylistic, aesthetics, cluster, genre, crossword, chroncross.

Кириш.

Умумий ўрта таълим жараёнида Алишер Навоий асарларини ўрганишнинг концептуал асослари илмий жиҳатдан таҳлил қилинишини талаб этади. Шу боис қўйида таълим методикасининг ана шу жиҳатлари борасидаги қарашларимизни баҳоли қудрат таҳлил қиласиз.

Алишер Навоий яратган улкан адабий – маънавий мерос ҳамиша ноёб қиммат касб этиб, асрлар оша, токи инсоният мавжуд экан, унга бўлган эҳтиёж узлуксиз давом этаверади.

Алишер Навоий ёшлик даври ҳақида шундай ёзган эди: "Йигитлигим замони ва шабоб айёми авонида кўпрак... назмда фусунпардоз шуаронинг ширин ашъори ва рангин абъётидин эллик мингдин ортуқ ёд тутубмен..."¹.

Ҳақли равишда ҳайратларга тўлиқ савол туғилади: Ҳазратнинг ёшлик даврида ёд олган шеърлари шу қадар кўп бўлса, бутун умри давомида қанча асарларни ўқиб, улардан баҳраманд бўлди экан?!

Дарҳақиқат, улуғ шоирнинг ўзи ҳам ўқиш ва ўрганиш йўлини "бешикдан то қабргача" ақидаси асосида олиб боргани айни ҳақиқатдир. Сирасини айтганда, ҳазрат Навоий башариятнинг илғор вакиллари тарафидан ёзилган улуғ китобларнинг деярли ҳар бир вароғини ўқиди, улар тарафидан яратилиб қолдирилган фикр дурданаларини ахтарди, топди, ўрганди, уларнинг маъноларини атрофли текширди, танқидий ўзлаштириди².

Мавзунинг долзарблиги. Мамлакатимиз таълим тизимида юксак маънавиятли баркамол шахсни камол топтиришда ўқувчиларнинг нутқ ва тафаккурини ривожлантириш, дунёқарашларини, илмий қарашларини такомиллаштириш ва бу йўлда Навоий яратган ўлмас мероснинг аҳамиятини чуқур ҳис эта олишларига эришиш бугунги адабиёт фани таълим мининг энг долзарб муаммолари сира-сига киради.

Навоий асарларининг аслиятдан тушуна олиш даражасига етган иқтидорли ўқувчилар том маънода салоҳиятли бир инсон бўлиб

¹ Навоий А. Танланган асарлар. III том. - Тошкент, 1948

² Зоҳидов В. Навоий дунёқарашининг асосий манбалари. - Т.: Ўзбекистон "Фан" нашриёти. 1948.

тарбияландики, ундан нафақат яқинлари, балки бутун бир жамият ҳам ибрат олади.

Мавзу бўйича илмий муаммони қўйилиши.

Навоий дунёқараш ҳамда барча асарлар заминидаги ижтимоий-фалсафий фикрлар йўналишини ўрганишда дастлабки қадамларни Й.Э.Бертельс³, О.Шарафутдинов⁴, М.Шайхзода⁵, шунингдек, П.Шамсиев⁶, А.Хайитметовларнинг⁷ илмий тадқиқотларида кузатиш мумкин. Аммо бу олимлар, асосан, шоир ижодини филологик тадқиқига аҳамият беришган.

Алишер Навоий ижоди филологик жиҳатдан кенг тадқиқ этилган, ўрганилган бўлиб, шоир асарлари педагогик ва методологик жиҳатдан жуда кам таҳлил қилинган. Мавзу ана шу жиҳатлари билан илмий тадқиқотларни амалга оширилишини талаб қиласиди.

Тадқиқотнинг мақсади адабиёт ўқитиши таълими тизимини умумий ўрта таълим муассасалари фаолияти самарадорлигини ошириш, таълимнинг инновацион жиҳатларига эътибор қаратиш бўйича илмий-назарий асос ва Навоий ижодини ўзлаштиришнинг қулай методик тавсиялар тизимини такомиллаштириш ва ишлаб чиқишидан иборат.

Тадқиқотнинг обьекти сифатида Навоий асарларида комил инсон ғояларининг ўқитилиши борасида умумий ўрта таълим муассасалари сифат самарадорлигини оширишнинг назарий-методологик, педагогик-технологик асосларини такомиллаштириш. Таълим тажриба-синов ишларида Тошкент шаҳри, Тошкент вилояти ҳамда Сирдарё вилоятининг айрим умумтаълим мактаблари танланди.

Тадқиқотда жадваллар, "клaster", "хронокрос" методларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг эмпирик манбани анкета сўровномалари натижалари ташкил этди.

³ Бертельс Е.Э. Навои и Джами. –М.: Восточная литература, 1966.

⁴ Шарафутдинов О.А. Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди. -Т.: Ўздавнашр. 1984.

⁵ Маллаев Н. Гениал шоир ва мутафаккир. -Т.: "Фан", 1968.

⁶ Шамсиев П. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Илмий-критик текст. Нашрга тайёрловчи. П.Шамсиев. Т.: 1956

⁷ Хайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий танқидий қарашлари. - Т.: "Фан", 1959.

1-расм. Навоий ижодини ўрганилишидаги узвийлик¹.

Асосий қисм.

Бугунги кунда умумтаълим мактабларида Навоий меросини ўқитишда айрим муракка-бликлар, қийинчиликларга дуч келаётганимиз ҳам сир эмас.

Олдинда кўзланаётган мақсад - ўқитишдаги самарадорликка эришиш учун эндиликда таълимнинг қайси жиҳатларига эътибор қаратилиши зарур?

Ахборот технологиялари ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир жабҳасидан фаол ўринни эгаллаган бугунги тезкор даврда Навоийнинг маънавий меросига мурожаат этмоқ комил инсон тарбияси йўлида, Навоий яратган улкан маънавий мерос дастуруламал вазифасини ўтайди. Чунки шоир ижоди чуқур ғоявийлиги, мазмунан бойлиги, жанрлар хилма-хиллиги, юксак бадиияти билан адабиётимиз ва маънавиятимиз тарихида муҳим бир этапни ташкил этади. Хусусан, бу борада давлатимиз раҳбари Шавкат Мирмонович Мирзиёев таъкидлаб ўтганидек, "Таълим ва тарбия, илм-фан, соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат, спортивни ривожлантириш масалалари, ёшларимизнинг чуқур билимга эга бўлиши, чет тилларини ва замонавий ахборот-коммуникация технологияларини пухта эгаллашини таъ-

минлаш доимий устувор вазифамиз бўлиб қолади"².

Ҳозирда Навоий асарлари умумтаълим мактабларининг бошланғич синфларидан бошлаб то олий таълим муассасаларигача мураккаблик даражасига кўра ўқитилиб келинади. Булар оддий рубоийлар таҳлилидан бошланиб, "Хамса"нинг энг йирик достонларига қадар маълум бир босқичларда олиб борилади.

Қуйида ана шу жараённинг концептуал, яъни тизимли олиб борилиши борасидаги фикрларимизни ҳавола этсак.

Фикрларимизни "Кластер" методи орқали изоҳлаймиз.

Навоий асарларининг 5-11 синфлар доирасидаги бу мутаносиблик ва уйғунлик замонида концептуал боғлиқлик, яъни тизимли боғланиш кузатилиб, таълимдаги бу узвийлик (1-расм) икки хил маънода қўлланади:

1. Таълим турлари ўртасидаги узвийлик.
2. Ўқув фанлари орасидаги узвийлик.

Мазкур жараён адабиётда умумдидактик характерга эга бўлиб ҳисобланади.

Адабиёт дарслекларини таҳлил қиласи эканмиз, синфларнинг ўсишига қараб, мавзулар-

¹ Расм муаллиф томонидан тузилган.

² Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимиизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: "Ўзбекистон", 2017. 16-бет.

1-жадвал. "Дарс мавзуларидағи узвийлик" жадвали

Синф	Асар	Қисқача мазмұни	Соат
5	Алишер Навоий. "Шер билан Дуррож" масали "Хайрат ул-аброр" достонидан	Алишер Навоийнинг ҳәёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот. "Шер билан Дуррож" инсон маънавияти ҳақида баҳс юритувчи мажозий асар сифатида. Ундаги Шер ва Дуррож образларининг тавсифи. Шер ва Дуррож мисолида асарда фарзандларга бўлган меҳр-муҳаббат, ўзаро садоқат, ёлғончилик сингари хусусиятларнинг тасвирланиши. Уларга муносабатларининг ифодаланиши. Ушбу масаланинг маърифий, тарбиявий, бадиий-эстетик аҳамияти. Масалнинг бадиий хусусиятлари.	5
6	Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар	Навоий ҳикматли сўзларининг мазмун-моҳияти, умрбоқийлиги. "Маҳбуб ул-қулуб" ҳәётий ҳикматлар мажмуаси сифатида, "Саховат ва ҳиммат бобида, "Хилм зикрида", "Сафар манофии зикрида" қисмларидағи илм ва хунар, яхшилик, инсонийлик, ростгўйлик ва ёлғончи, сабр ва қаноат, меҳр, вафо инсонийлик ҳақидағи ҳикматларнинг ўзига хосликлари. Уларнинг халқ мақолларига яқинлиги, улардан фарқи. Бу ҳикматларнинг маънавий-ахлоқий, таълими-тарбиявий ва бадиий аҳамияти. Ҳикматларда ҳәётий ҳодисаларнинг қисқа, иччам, лўнда ва таъсирчан ифодалантани. Ҳикматларнинг қурилиши. Улардаги бадиий таъсир воситалари. Назарий маълумот: Ҳикматли сўзлар ҳақида тушунча.	3
7	Алишер Навоий. "Меҳр ва Суҳайл"	Навоий "Хамса"си ва Шарқ адабиётида хамсачилик. "Хайрат ул-аброр" шоирнинг олам ва одам ҳақидағи фикрларини бадиий акс эттирган асар сифатида "Сабъаи сайёр" Навоий "Хамса"сининг таркиби қисми сифатида. "Меҳр ва Суҳайл"нинг сюжети ва композицион хусусиятлари. Меҳр, Суҳайл ва Жобир образларининг таҳлили ва талқини. Қаҳрамонларнинг номи ва хатти-ҳаракатлари орасидаги боғланишлари. Ҳикояда садоқат, мардлик, тантлил каби инсоний түйғулар ифодаси. Унинг бадиий хусусиятлари. Назарий маълумот: Ташбех, таносиб ҳақида тушунча.	4
8	Алишер Навоий. Ғазал ва қитъалар	Навоий ғазал мулкининг сultonи эканлиги, "Хазойин ул маоний ҳақидағи қисқача маълумот". Навоий шеъриятининг мавзу қамрови ва бадиати. "Кеча келгумдур...", "Қаро кўзум...", "Кўргали хуснунгну..." ғазалларида мажозий ва илоҳий ишқ талқини. "Жонга чун дермен..." сингари ғазаллари таҳлили Навоий ғазалларидаги тасвирларнинг фавқулоддадалиги. Унинг шоир маҳорати билан алоқдорлиги. Навоий ва ўзбек ғазалчилигининг кейинги тараққиёти. "Камол эт қасбким, олам уйидин", "Жаҳон ганжига шоҳ эрур аждаҳо" қитъалари. Уларнинг ғоявий-бадиий мазмуни ва моҳияти. Қитъаларнинг тузилиши, таркиби, тасвир хусусиятлари. Назарий маълумот. Қитъа ҳақида маълумот.	6
9	Алишер Навоий. "Хамса" асари. Навоий ижоди – ўзбек мұмтоз адабиётнинг әнг юксак босқичи сифатида	"Хамса"нинг яратилиши. Шарқ адабиётида хамсачилик. Низомий Ганжавий. Хусрав Деҳлавий "Хамса"лари ҳақида маълумот Хамсачилик – маҳорат майдони сифатида. Туркий тилда "Хамса" ёзиш бадиий камолот ва ижодий жасорат намунаси бўлганилиги. "Хамса"нинг қурилиши. "Хайрат ул-аброр" – фалсафий, таълими-ахлоқий достон. Дунёни тасаввуфий идрок этиш. "Хамса"даги бошқа достонлар. "Фарҳод ва Ширин" достонининг "Хамса"даги тутган ўрни. Достоннинг бадиий хусусиятлари. Фарҳод шоир идеалининг тажассуми сифатида. Комиллик йўлига кирган инсон манзиллари тасвири. Ширин образи. Унда аёлларга хос әнг юксак маънавий фазилатлар талқини. Достондаги бошқа образлар. Достонда яхшилик ва ёмонлик, разолат ва адолат, бутунлик ва ноқислик ўртасидаги зиддиятнинг жонли шахслар тимсолларида кўрсатилиши. "Сабъаи сайёр" – ишқий саргузашт достони. Достонда тарихий воқеликнинг рамзий акс этиши. Унда шоҳ ва шахс муаммосининг бадиий талқини. Назарий маълумот: Адабиётдаги комил инсон образы ҳақида тушунча ¹ .	10

¹ Тўхлиев Б. ва бошқалар. Дарсліклар устида ишлаш. – Т: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси "Фан" нашриёти, 2007. 59-61 бетлар.

1-расм. «Хронокросс» методи.

Хронокросс

10-синф дарслиги асосида

7

1	M	У	Ф	Р	А	Д	О	Т
2			40	X	A	D	I	C
3								
4								
5								
6								

11-синф дарслиги асосида

1	П	А	Н	Ж	Г	А	Н	Ж
2		М	А	В	Л	О	Н	О
3								
4								
5								
6								

нинг ҳам мураккаблашиб боришини кузатамиз¹.

Адабиёт таълими жараёнидаги ушбу методик билимлар силсиласини изоҳлаш мақсадида, қуйидаги 1-жадвални ҳавола этиш мақсадга мувофиқдир.

Бизнингча, бу каби жадваллар маълумотлар базасини бойитиб, мавзулар ўртасидаги боғлиқликни тизимли тарзда умумлаштиради.

Юқоридаги жадвал маълумотлари ўқувчиларнинг олдинги синфларда олган билимларни эслаш, такрорлаш баробарида, имкони бўлса, шу жадвал маълумотларини ўзларига тўлдиришлари зарур. Дарс охираida эса ўқитувчи маълумотларни яна бойитиши мумкин. Ушбу метод орқали ўқувчиларнинг хотираси ҳам мустаҳкамланади.

Ана шундай концептуал боғлиқликни яна худди шу тарзда “Хронокросс” методи орқали ҳам давом эттиришимиз мумкин. Хронокросс – кроссвордга ўхшаш метод бўлиб, унда тўртбурчак шаклдаги катаклар бериладиган саволларга жавоб асосида ҳарфлари орқали тўлдирилади (**1-расм**).

Юқоридаги хронокrossлар қуйидаги саволлар асосида тўлдирилади (**2-жадвал**).

¹ Тўхлиев Б. ва бошқалар. Дарсликлар устида ишлаш. – Т: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2007. 59 бет.

Алишер Навоий асарларининг умуминсоний ғоялари асарлар таҳлиллари давомида янада мукаммалроқ очилиб боради. Шоирнинг ижодидаги жанр ранг-баранглиги, назарий маълумотларнинг кўплиги, ўқувчилар ушбу маълумотларни қай даражада ўзлаштиришлари ўқитувчининг мавзуга доир танлай оладиган метод ва услубларига боғлиқ бўлади. Дарсликда берилган ҳар бир асарга шу ёшдаги бола кўзи билан қарап эканмиз, таҳлиллар жараёнида ҳам мураккабликдан қочиб, ўзлаштириш, ўқувчиларда шоир ижодига қизиқиш уйғотишнинг энг оддий ва улар учун қизиқарли йўлларини ишлаб чиқиш зарур.

Ана ўшандагина кўзланган мақсадга эриша олиш мумкин бўлади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, бу каби методлар, асосан, такрорлаш, мустаҳкамлаш дарсларида олиб борилса ёки катта мавзулар якунида ҳам қўлланса, яхши натижа беради.

Аниқ **хулосаларимизни** келтирамиз:

- умумий ўрта таълим мактабларида Алишер Навоий ижодини ўрганишдаги мураккабликлар таҳлил этилди;
- синфлараро мавзулардаги боғликлардаги фарқлар ўрганилди;
- мураккаб мавзуларни таҳлил қилиш ва ўрганишни осонлаштириш мақсадида янги интерфаол усувлар, жумладан, “Кластер”, ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ / СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ 2021, 9 (106)

2-жадвал. «Хронокросс» методи бўйича саволлар.

(10-синф дарслиги) саволлар:	(11-синф дарслиги) саволлар:
1. Муаммо ҳақидаги асар номи қайси?	1. Шайх Низомийнинг достони.
2. “Арабъян”нинг 2-номи.	2....Лутфий.
3. Араб тилининг изоҳли луғати.	3. “Ҳамса”нинг 5-достон қаҳрамони.
4. Мактублар.	4. Кутлуғ, баҳтли, саодатли.
5. Қайси тарихнавис Навоийни “бахшиларга бориб тақалади”, – дейди.	5. Искандарнинг отаси.
6. Азиз, қадрли, иззатли.	6. Доронинг қизи.
7. Навоий ғазалларининг бош тимсоли.	

“Узвийлик жадвали”, хронокrossлар тавсия этилди;

- мавзуларни ҳам бадиий, ҳам назарий жиҳатдан ўрганиш борасида тавсиялар берилди.

Қуйидаги **амалий таклифларни** беришимиз мумкин:

1. Мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишда, шунингдек, Алишер Навоий ижодини ўрганишда мавзунинг қийинлик даражаси

сидан келиб чиқиб, интерфаол усууллар танланниши керак.

2. Маълумотларнинг қанчалик мураккаб ёки кўплигидан келиб чиқиб методлар тавсия этилади.

3. Алишер Навоий асарларини ўқитиш жараёнида мутафаккирнинг умуминсоний қадриятларга муносабатини англаб олишлари лозим.

4. Миллий қадриятлар ва она тили масаласи назардан четда қолмаслиги керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – М.: Восточная литература, 1966.
2. Боровков А. Изучение жизни и творчества Алишера Навои // Сборник статей. - Ташкент, 1940.
3. Зоҳидов В. Навоий дунёқарашининг асосий манбалари. – Т.: Ўзбекистон “Фан” нашриёти. 1948, 3-бет.
4. Маллаев Н. Гениал шоир ва мутафаккир. - Т.: “Фан”, 1968.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимини қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. 16-бет.
6. Навоий А. Танланган асарлар. III том. - Тошкент, 1948, 200-201-бетлар.
7. Тўхлиев Б. ва бошқалар. Дарсликлар устида ишлаш. – Т: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2007. 59 бет.
8. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. - Тошкент. 1970.
9. Шамсиев П. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Илмий-критик текст. Нашрга тайёрловчи. П.Шамсиев. - Т, 1956.
10. Шарафуддинов О.А. Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди. - Т.: Ўздавнашр. 1984.